

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԵՐՄԱՆ ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն Ծ)

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիլֆսբունդի՝ վրայ եղած պաշտօնական և ոչ-պաշտօնական յարձակումների արձագանգները եղան պաշտօնական և մասնաւոր պատասխաններ:

Ա. Պաշտօնական պատասխանները:

«Aus der Arbeit» թերթի 1899 թ. մայիսի համարում, Դր. Լեպսիուսը ի շինման Հիլֆսբունդի՝ (Բերլին-Կենտրոնի) հետեւեալ բաղադրութիւնն է տալիս: Առաջ կը բերենք բովանդակութիւնը: Նախ աւում է, որ «Յոգնութեան միութիւնը» տհաճութեամբ չեմ է շարձուում «Köln. Zeitung»-ի մեղադրանքը, իբր թէ այդ միութիւնը իր քրիստոնէական սիրոյ գործի մէջ լրջնաճաւալ կերպով նւիրել է շաւանափոխական գործերին: Հիլֆսբունդը իւր գործունէութեան մէջ ընդունել է որպէս սկզբունք՝ գործել համաձայնութեամբ այն եկեղեցիների վարչութիւնների հետ, որոնց պատկանում են երեխայքը, և լուսաւորչական եկեղեցու կողմից ևս ոչ

մի գանգաւոր չէ լսել նա: Մեր գործունէութեան շրջանում շաւա-
նափոխութեան մի շէպք անգամ չէ պատահել, և եթէ գերմանական
պատրոնները քարոզել են երբեմն լուսաւորչական եկեղեցիներում,
այդ պատահել է հայ լուսաւորչական քահանաների հրաւե-
րով: Այդ անւանում ենք մենք քրիստոնէական համբերապարու-
թիւն: Պատրիարք Օրմանեանի նամակում մեղադրում են Վանի
վիլայէթի կաթօլիկ միսսիօնարները, անկարելի բան է, որ բողոքա-
կանները շաւանափոխական քարոզչութեամբ պարապեն, որովհետեւ
բողոքականութեան ակզբունքները արգելում են այդ: Եթէ «Քէօլ-
նիշէ» ցայտունօքը կամենար, կը կարողանար, բացի այն նամա-
կից, որը հրատարակել է իւր էջերում, սպանալ և պատրիարքի մի
ուրիշ նամակը, գրած Կ. Պոլսի մեծ պետութիւնների շեսպան-
ներին:

Գետսյաններին գրած այս նամակում, պատրիարքը հանդիսաւոր
կերպով հերքում է, իբր թէ նա երբ և ի՞նչ գանգաւորած լի-
նի Բ. Դրան հայերին օգնող օտար ընկերութիւնների վրայ:
Գերմանական օղնութեան հիմնարկութիւնները հաւանութիւն և
պաշտպանութիւն են գտնում մինչև անգամ Կաթողիկոսական գաւառ-
ների պաշտօնեաների կողմից: Ինչ վերաբերում է «X. Ն.»-ի խոր-
հորդին, որ «Օգն. միութիւնը» թողնէ հայերին օգնելու գործը և
հաւաքած գումարները գործադրէ գերմանացիների օգտին, այսինքն
փողոցը գցէ 1.600 հայ որբիկներին—«Օգնութեան միութիւնը»
անընդունակ է այդպիսի բարբարոսութեան: Այստեղ Ապսիօսը
բերում է և պառսական շորթորդ ընդհանրական սինոդի (29 նո-
յեմբերի 1897 թ.) որոշումը հայկական կոտորածների վերաբեր-
մամբ: Վերջապէս «Օգնութեան միութիւնը» փնտաւար չէ հանդի-
սանում գերմանական քաղաքականութեանը Արևելքում, ընդհա-
կառակը, նա պատիւ է բերում գերմանական անւան: Հիլֆսբուհը՝
հաւաքացած է, որ այդպիսի յարձակումները ազդեցութիւն չեն
ունենալու գործը համակրողների վրայ. նոքա կիրկնապատկեն իրենց
եռանդը օգնութեան այս քրիստոնէական գործում, ի փառս այն
Աստուծոյ, որը անւանում է իրան որբերի և այրիների հայրը, և
որը ցանկանում է, որ օգնութիւն հասցնէի բոլոր մարդկանց և որ
սոքա հասնին ճշմարտութեան զիպութեանը:

Այս բացատրութիւնը գրւած է շատ ջերմ և ազնիւ ոգով. ու գրւում է ընթերցողի վարանութիւնը:

Այս բացատրութեան մէջ մի բան մնում է ոչ-պարզ. Լէպ-սիուսը ընդհանուր խօսքերով ասում է, որ բողոքականների կողմից անկարելի է, որ շաւանափոխական քարոզութեան մի որ և է շէպք պատահած լինի, մինչդեռ Օրմանեանի նամակի մէջ պարզ ասւում է թէ բողոքական և կաթոլիկ միսիոնարները գայթակղեցնում են հայերին և այլն: Այս փոքր ինչ մութ կէտը պարզւում է մի ուրիշ պատահական. յօդւածի միջոցով, որը արւած է մասնաւոր մարդու կողմից: Այսօր յօդւածագիրը, Դոքս. Ռոտբախը (Rohrbach) ասում է, որ պատրիարքի գրութեան մէջ ոչ մի խօսքով ասւած չէ, թէ բողոքական միսիոնարները գերմանացիք են: Այդ ճիշդ է: Ռոտբախը հաւատացնում է, որ այսօր խօսքը ամերիկեան միսիոնարների մասին է: Այն ժամանակ ինչպէս պէտք է հասկանալ որ Օրմանեանը պնդւած է շէպականերին գրած նամակում, թէ նա երբէք չի գանգաւորել ոչ մի օտար օգնող կոմիտէի վրայ: Զէ որ ամերիկացիք նոյնպէս ունին իրենց ազնութեան կոմիտէները, հիմարկութիւնները: Մնում է ենթադրել, որ հարկաւոր է զանազան և օգնութեան հիմնարկութիւնները և նոցա պատկանող գործիչները՝ կրօնական միսիոնարներից, որոնց և գուցէ ի նկատի ունի պատրիարքը իւր գանգաւորի մէջ: Յամենայն շէպ կարելի է վերջնականապէս որոշւած և պարզւած համարել, որ Օրմանեանը ի նկատի է ունեցել գերմանական բողոքականներին, որովհետեւ Հիլֆսթունդը Ա. Շ.-ի յօդւածի երեւան գալուց յետոյ, շիմեց պատրիարքին հեղեկալ հարցով. գանգաւորել է նա որչեզք Բ. Իրան առջև գերմանական Հիլֆսթունդի վրայ թէ ոչ: Իւր պատասխանի մէջ պատրիարքը ի միջի այլոց ասում է. «Յրպէս զի նորից ապացուցանեմ իմ զգացմունքներս շէպի ձեզ, կը ցանկանամ բացատրել, որ ես երբէք ձեզ մեղադրող չեմ եղել, ոչ էլ թշնամի ձեր որբանոցներին. նորին գերագանցութիւն գերմանական շէպանը յայտնել է ինձ, որ նա ոչ մի ժամանակ ոչ մտածել է, ոչ ասել է, և ոչ էլ գրել, թէ ես ձեզ վրայ գանգաւորած և ձեր որբանոցների թշնամի եղած լինիմ: Պատրիարքաւանի արած գանգաւոր Բ. Իրան շաւանափոխութեան նկատմամբ չի վերաբերւում որբանոցներին, այլ

այնտեղ բացառապէս առած է միայն, որ կրօնափոխութեան պայմանով փողեր են բաժանւած եղել, որ իրօք և կապարւած է վանի կաթոլիկ միսսիոններին կողմից 1:

Հետաքրքիր է, որ այս վերջին նամակում յիշւած չեն բոլոր քական միսիոնարները. լինին դոքա գերմանացիք, թէ ամերիկացիք: Օրմանեանի նամակներից, առհասարակ, շատ քիչ է հասկանալ, թէ ով է զբաղւում շաւանափոխական քարոզութեամբ հայերի մէջ, կամ պարապում են դորանով բոլորքականները թէ ոչ: Բայց և իսկապէս, անտեղի կ'լինէր զբաղւել այստեղ այդ հարցի պարզաբանութեամբ, որովհետեւ այստեղ մենք գործ ունինք միայն գերմանացիների, կամ աւելի ճիշտն ասած, «Գերման. օգնութեան միութեան» հետ, և հարցը կարող է միայն այսպէս շրջւած լինել— անում են արդեօք այդ բանը Հիլֆսբուրնի ներկայացուցիչները հայերի մէջ թէ ոչ: Եթէ մենք ցանկանանք հիմնել Օրմանեանի նամակի վերայ, այն ժամանակ պարասխանը կարող է միայն քաջասակաւ լինել: Այն փեսակէտից, ինչպէս շնում ենք մենք մեր հարցը, պատրիարքի վերոյիշեալ երեք նամակները մեծ վեղիբին, շեւպաններին և «Գերմ. օգնութեան միութեան» հակասական չեն հանդիսանում: Ընդհակառակը, նոքա զանազան կերպ հաստատում են միևնոյնը, որ Հիլֆսբուրնի չի զբաղւում կրօնափոխական քարոզով:

Հիլֆսբուրնի Ֆրանկֆուրտի կենտրոնը իւր կողմից «K. Z.»-ի յօդւածի երևան գալուց մի քանի օր չեւոյց, մի ընդհանուր ժողով հրաւիրեց, ուր յիշեալ լրագրին այսպիսի մի պարասխան խմբագրեց: Կ'բերենք մի քանի քաղւածքներ: «Այն մեղադրանքները, որոնք անում են վերջին ժամանակները Հիլֆսբուրնի գործունէութեան դէմ միայն խրախուսում են մեզ նոր եռանդով շարունակել մեր սիրոյ գործունէութիւնը (unsere Liebesthätigkeit), այն գիտակցութեան հիման վրայ, որ այդպիսի թշնամութիւնը միայն պատիւ է բերում մեր գործին. այնտեղից, ուր անում են այդ յարձակումները, մենք զնահապուծիւն չենք սպասում, որովհետեւ այնտեղ ընդունակութիւն չունին հասկանալու, թէ ինչ է

¹ Mittheilungen aus dem Orient. № 8 1899.

կատարեալ ետադուրկ, քրիստոնէական սիրոյ գործունէութիւնը, և այդ պատճառով նսքա կոսկածանքով են վերաբերում շէպի այն, ինչ որ չեն հասկանում... Սկզբունքով մենք հրաժարել ենք հիմնել Փոքր-Ասիայում որ և է բողոքական համայնքներ և այդ միջոցներով (այսինքն փոշով և պաշտպանելու խոստումներով) ոչ մի ժամանակ չենք շրջել որ և է լուսաւորչականի թողնել իւր եկեղեցին... Բացի Գորանից, ոչ մի անշնորհքութիւն, մենք չենք գործում պատուր Բրոկսի գործողութեան մէջ, որը Ձէյթունում, մի աւելորանական ժամասցողութեան ժամանակ, գործածելով աւելորանական մի բառ, խօսում էր մեղքերի աղաքութեան մասին, և թէ այս շէպից օգտւում են մեզ մեղադրելու համար, Դա ցոյց է տալիս որքան շփուար է, Տաճկաստանի մեր հակառակորդների համար, մեզ մեղադրելու մի շրջական պատճառ գտնել: Այդպիսի մեղադրանքները ամենալաւ ապացոյցն են, որ մենք ոչ մի առիթ չենք տւել արդար գանդատների... Աերջասկէս այն խրատը (որը տալիս է Ա. Շ.-ը), այսինքն — «գործադրել մեր գումարները աւելի լուրջ և բարեշաջող նպատակների վրայ», — կարող են տալ միայն նոքա, որոնք ինչպէս քահանան և լեւիտը, անցնում են սպանաւածների մօտով, և որոնց համար առեւտրական շահերը աւելի արդարացի են, քան թէ խեղճերի բարեբախտութիւնը: Մենք հաւատացած ենք, որ մենք աւելի ենք գործում Թիւրքիայի բարեկեցութեան համար, քան թէ նոքա, որոնք այս երկրի վրայ նայում են միայն ինչպէս մի գործունէութեան ասպարէզի վրայ իրենց շահերի համար: Գերմանական Հիլֆսբունդի ընդհանուր ժողովը վճռում է, աւելի մեծ եռանդով և սիրով, քան մինչև այժմ, շարունակել սկսած շնորհալի գործը¹:

Այս ժողովում որոշեց նոյնպէս, արտայայտել Բրոկսին Հիլֆսբունդի կատարեալ վստահութիւնը և առաջարկել նրան, որ նա բացառի իրա հետ պատահած շէպը անմիջապէս գերմանական կայսրին:

Հետաքրքիր է նոյնպէս էլսաս-լոթարինգիայի ճիւղ-կոմիտէի պատասխանը, որը մենք² տեղի պակասութեան պատճառով չենք

¹ Mittheilungen aus d. Or. № 7 1899.

² Flugblatt des Elsass — Lothringischen Hilfscomités für Arm. 1899. էջ 4.

առաջ բերելու այստեղ. այսքանը կրնկապենք, որ այս պատասխանի մէջ ցոյց է տրուում կաթոլիկների վրայ, որոնց խարդախութիւնների շնորհիւ իբր թէ այդպիսի զանգարներ են առաջ գալիս Հիլֆսբունդի շէմ: Այս ենթադրութեանը հանդիպել ենք մենք և մի ուրիշ տեղ. բայց սա անկասկած սխալ է. թէպէտ, իրաւ, որ «K. Z.»-ը հրատարակւում է գերմանական կաթոլիկութեան կենտրոններից մէկում, Քեոլն քաղաքում, բայց այնուամենայնիւ նրա Հիլֆսբունդի շէմ արած զանգարների վրայ չի կարելի նայել, ինչպէս կաթոլիկական մի արշաւանքի վրայ Հաչաստանի բողոքական միասնորոնների շէմ, որովհետեւ, չէ որ պատրիարքի այն նամակում, որը լրագիրը բերում է, Օրմանեանը զանգարւում է և կաթոլիկների շէմ:

Բ. Մասնաւոր պատասխաններ: Մեզ ծանօթ մասնաւոր կողմից եղած հերքումներից և բացատրութիւններից ուշադրութեան արժանի են Reichsbote լրագրինը, պարոն Յելլէրի (Zell r) և պ. Ռոհբախինը (Rohrbach):

Նախ չափանելով իւր զարմանքը որ այդպիսի մի թիւրիմացութիւն, ինչպէս պ. Բրոկաի հետ պատահած շէպքը կարողացել է յարձակումների պատճառ ծագայել, «Reichsboe» լրագիրը (№ 89, 1899 թ.) գրում է. «բացարձակապէս սխալ է հաւատացնելը, թէ աւետարանական Օգն. միութիւնը ցանկանում է յաւանտիրտութիւն քարոզել: Մենք հաստատ գիտենք որ դա ճիշդ չէ. Հիլֆսբունդը ձգտում է միայն ղթասիրտ գործելով և աւետարանի քարոզումով զարթեցնել հայ լուսաւորչական եկեղեցու մէջ, որը խեղդւել է արտաքին ծէսերի մէջ, աւելի բարոյական-քրիստոնէական ուղեկան կեանք (mehr christlich-sittliches und geistiges Leben zu erwecken): Նա չի ցանկանում հայերին անջատել իրենց եկեղեցուց, նոքա պիտի շարունակեն պատկանել այդ եկեղեցուն. բայց պիտի դառնան այդ եկեղեցու կենդանի անդամներ: «Աւետարանական Հիլֆսբունդը» (շարունակում է լրագիրը) բոլորի վերաբերմամբ էլ մաքուր խղճմունք ունի, ինչպէս թուրքի, այնպէս և Գերմանիայի և լուսաւորչական եկեղեցու, որովհետեւ նա չի զբաղւում ոչ կրօնափոխական, ոչ էլ քաղաքական քարոզներով. միթէ ամօթ չէ, որ մի գերմանական լրագիր անցնում է թիւրքերի կողմը և ասում է գերմանական Օգն. միութեանը թէ հեռացէք, դուք

խանդարում էք խաղաղութիւնը արեւելքում և փնասում էք մեր փոփոսական շահերին: Սեփարանական օգնութեան միութիւնը չափազանց բարձր գաղափար ունի քրիստոնէական պարտաւորութեան և գերմանական պարտի մասին, որ կարողանայ հետեւել «K. Z.»-ի խորհրդին: Երազիրը վերջացնում է նկատելով, որ եթէ գերմանացիք օտար և սխալ գեղեկութիւնների հիման վրայ, ինքները հալածեն իրենց սեփական հայրենակիցներին և մանաւանդ այնպիսի պարտելի անձերին, ինչպէս են պատրոք Բրոկս, Դր. Լեպսիուս, և Լոմանը, այն ժամանակ, ոչ թէ միայն գերմանական միսիոնարի, այլ և գերմանական վաճառականի և առհասարակ գերմանացու անունը և դրութիւնը Արեւելքում կը կոտորի:

Յեւէրի («Zur Beleuchtung der Angriffe auf deutsche evangelische Hilfswerk in Armenien») ¹ յօդածից, ուշադրութեան արժանի են հետեւեալ պարզաբանութիւնները: Անկարելի բան է, որ Հիլֆսըունդը զբաղի շաւանափոխական քարոզով, որովհետեւ նորա հրապարակախօսութիւններից մէկում մինչև անգամ արդայայտուում է այն միտքը, թէ այն ժամանակ, երբ հայերը մարտիրոսութեամբ ապացուցին հաւատարմութիւնը յէպի իրենց եկեղեցին, արդէն ազնւութիւնը արգելում է կրօնափոխական քարոզ կարդալ նոցա մէջ: Հետեւել «K. Z.»-ի խորհրդին — փակել որբանոցները և հաւաքւող գումարները մսխել գերմանացիների օգտին, անհնարին բան է, որովհետեւ այդ կ'նշանակէր քանդել գերմանական միսիոնարի գործ (ein deutsches Missionswerk), որին միացած են բիւրաւ, որ մարդիկ և որի ապագան ապահոված է: Գերմանիայի աւերաբանական քրիստոնեաների համար խղճմտանքի գործ է պարահաճ կոտորածներից յետոյ հայերին օգնելը և պախարակելի է, որ մի շարք լրագիրներ թույլ են տալիս իրենց այդպիսի թեթեամբութեամբ վերաբերւել խղճմտանքի այդ զգացմունքին: Ճիշդ է, «Ոգնութեան միութիւնը», սկսելով իւր եղբայրական օգնութիւնը չէր շեղափարում և ի նկատի չունէր Գերմանիայի կառավարութեան շահերը և յարաբերութիւնները Թիւրքիայում, բայց այդ չէ նշանակում, որ Հիլֆսըունդի անդամները աւելի քիչ են հայրենասէր:

¹ Das Reich Christi (ամսագիր) Juni 1899.

քան թէ «K. Z.»-ի շրջանները: «Օգնութեան միութիւնը» ամենեւին անտարբեր չէ դէպի Գերմանիայի տնտեսական և քաղաքական շահերի յաջողութիւնը և նա ոչ մի ժամանակ չէ ցանկացել խանգարել այդ կէտում իւր կառավարութեանը, ընդհակառակը նա շիջել է մի անգամ այդ կառավարութեան, խնդրելով ցոյց տալ նորան «այն ճանապարհը, որով պիտի նա շարունակէ ընթանալ, ներդաշնակելով իւր քայլերը իշխանութեան ցանկութիւնների հետ»:

Բայց ամենահետաքրքիրն է Դր. Ռոոբախի յօդածը, «Գերմանիան հայերի մէջ» (Deutschland unter den Armeniern) վերնագրով, որը երևան եկաւ անցեալ տարի «Preussische Jahrbücher» նշանաւոր ամսագրի մէջ: Հեռադես մրքերով հարուստ այս յօդածը ունի և այն արժէքը, որ նրա հեղինակը, ինչպէս ասացինք վերեւ, շրջիլ է անցեալ տարի Մեծ Հայաստանը և Փոքր-Ասիան: Նկարագրելով հայկական գաւառների ներկայ դրութիւնը և ցոյց տալով ինչ սարսափելի տնտեսական և այլ հիւսիանքներ առաջ բերին հայկական ջարդերը, հեղինակը ասում է, որ ուղղակի անգնահատելի է այն ծառայութիւնը, որը եւրոպական և ամերիկեան բարեգործութիւնը արել է Թիւրքիային, որովհետեւ թէ՛ այդ գաւառները որ և է բան կարող են տալ հիմա կամ ապագայում դաժկաց պետական գանձարանին, դա շնորհիւ Եւրոպայի և Ամերիկայի օգնութեան կոմիտէների է (էջ 316): Առանց այս կոմիտէների շատ գաւառների հայերը բոլորովին պիտի բնաջինջ եղած լինէին...: Ռոոբախի կարծիքով հայկական կոյորածները Թիւրքիայի համար փանուլ տաւ՝ պատերազմի նշանակութիւն ունին. գալով այն հարցին, թէ արդեօք Հիլֆսբունը՝ ղնում է որ և է արգելքներ Գերմանիայի պետական քաղաքականութեանը ծաղկատարանում, թէ ոչ, նա ասում է, որ դժուար է երևակայել մի ուրիշ բան, որը այնպէս նպաստաւոր կերպով աջակցէր Գերմանիայի ներկայ արեւելեան քաղաքականութեանը, որ է Թիւրքիան ուժեղացնել և հիմք դնել տնտեսական յարաբերութիւնների Գերմանիայի հետ, բան այդ անում են գերման «օգնութեան կոմիտէները»: Գերմանական դիպլոմատիային պատիւ չէ բերում այն հանգամանքը, որ նա չի հասկանում օգուել այդ կոմիտէներից, ուղղութիւն տալով և պաշտպանելով նոցա փաճկաց կառավարութեան առաջ (318—320):

«Կ. Ն.»-ի փւած խորհուրդը Հիլֆսբուրնիին՝ թողնել օգնութեան գործը, կարող է բշխել միայն անգիտութիւնից, թէ որքան խոր շփոթութիւն և սահմանութիւն չառաջ կարող է բերել այդ առաջարկութիւնը ժողովրդի մէջ: Հեղինակը ասում է, որ ինքը փորձառութեամբ գիտէ, որքան առհասարակ իւրերկրի հակայական քաղաքականութիւնը բողոքներ է ծագեցնում գերմանական այն շրջանների մէջ, որոնք սովոր են զգալ և մտածել համաձայն կրօնի և բարոյականութեան: Այս շրջանների մէջ այդպիսի յարձակումները բերում են բոլորովին հակառակ հետեւանքներ և համակրութիւնը դէպի հայերը գորեղանում է: 350 հազար մարի տարեկան ծախսել օտար ազգի փանջանքները մեղմացնելու գործին, դա կարող է լինել արտայայտութիւն միայն մի խոր քրիստոնէական մարդասիրական համակրութեան (319—320): Առաջ բերելով Օրմանեանի գրութիւնը մեծ վեղիրին, յօդաւածագիրը ասում է, որ այդ նամակից երևում է, որ գանգաղը ուղղւած է Վանի վիլայէթի կաթողիկոսական միսիոնարների դէմ: այդ միսիոնարները Ֆրանսիացիք են, և ինքը զարմանում է, որ որ «Կ. Ն.»-ը այդ նամակով արշաւանք է սկսում Հիլֆսբուրնի դէմ: «Օգնութեան միութիւնը» սկզբունքով խուսափում է որ և է դաւանական քարոզչութիւնից, վերջապէս պարբերաբար նամակի մէջ մի խօսք ևս չէ չիւած, թէ բողոքական միսիոնարները գերմանացիք են: «Ամբողջ Ասիական Թիւրքիայում» ասում է Ռուբախը, «հայերի մէջ չըկող ոչ մի գերմանացի բողոքական միսիոնար, և ընդհանրապէս այնպէս գոյութիւն ունին մի շարք ամերիկեան բողոքական միսիոնական կենտրոններ, որոնց շուրջը հաւաքւած և կազմակերպւած բողոքական համայնքների մէջ 30-ից մինչև 40 հազար հայ կայ: Հեղինակը նկատում է, որ Հիլֆսբուրնի վարիչները համաձայնութիւն են կայացրել ինչպէս Օրմանեանի այնպէս և Էջմիածնաց կաթողիկոսի հետ, որ ճշնշուով ոչ մի փորձ չէ անելու հայ երեխացոց վրայ նոցա լալելու համար իրենց ազգային եկեղեցուց. և Օրմանեանը իւր նամակի մէջ ամենաինչ չէ չիշում Հիլֆսբուրնի անունը (էջ 326): «Կ. Ն.»-ի յօդաւածի ծագման մասին այսպէս է խօսում նա

«Ճա գուշակում եմ, որ այն սրամիտ ոստիկանական կոմիսարը (որը արգելնց Երոկէսի քարոզը Զէյթունում) հաշորդած է լինելու Կ. Պոլիս, պալատը, թէ Զէյթունում երևան է եկել մի վերին աստիճանի

վրանգաւոր անձնաւորութիւն և թէ պերութեան դրութիւնը գոցէ և ամենասուրբ կեանքը (այսինքն սուլթանի) վրանգի մէջ են։ Սորանից յետոյ, երեւի, մի սարսափելի նորայով դիմումն է եղած գերմանական դեսպանատանը, և մի որ և է թշխակից Կ. Պոլսում, որը այնքան է տեսել Զէյթունը, Հայաստանը և որբանոցները, որքան լուսնի միւս կողմը և որի ձեռքն էր ընկել այս հարցի հետ ոչ մի կապ չ'ունեցող պարսիարքի զանգապը, նստում է և գրում «Կ. Շ.»-ին այն սքանչելի յօդաւորը։

Վերջին փողերում յօդաւորը նկատում է, որ վերին աստիճանի ցաւալի կը լինէր, թէ Թիւրքիայի հետ ապագայ տնտեսական չարաբերութիւնների տեսակէտից, և թէ Գերմանիայի բարոյական անւան համար, եթէ գերմանական արտաքին գործոց նախարարութիւնը ընդունէ «Կ. Շ.»-ի տեսակէտը։ Նա աւելացնում է. «Գերմանական Հիլֆսբունդի վարչութիւնը ոչ մի բան այնքան ուրախութեամբ չէ ողջունելու, որչափ ցանկութիւնը՝ իւր գործունէութիւնը համաձայնելով կառավարութեան հետ, գիտակցաբար ծառայեցնել կայսերական չարեհիւան՝ քաղաքականութեան մեծ նպատակներին։ Սկսած գործից հրաժարելու մասին խօսք չէ կարող լինել, և եթէ նորանից փնասներ են ծագում գերմանական հպատակների համար, եթէ մեր արտաքին գործոց նախարարութիւնը անընդունակ է հանդիսանում գերմանական շահերին օգտակար դարձնելու այսնիւթական հարուստ միջոցները, իդէալական անձնագործութիւնը և Հիլֆսբունդի ամբողջ փորձառութիւնը և չի կարողանում պարզել Թիւրքիայի կառավարութեան գործի էութիւնը — այն կէտի վերաբերմամբ կոմիտէները հրաժարում են որ և է՞ պատասխանաւորութիւնից։

(Շարունակելի)